

УДК 811.161.2'373.72:81'23

**Идеографический и психосемантический аспекты отображения
корыстолюбия человека (на украинском фразеологическом материале)**

Грозян Н. Ф.

*Кримський інженерно-педагогічний університет,
м. Сімферополь, Республіка Крим*

Исследуются вопросы семантической и идеографической классификации фразеологических единиц, обозначающих корыстолюбие человека, с учётом достижений современных фразеологической, психологической наук и экспериментальной психосемантики. Выявлено, что идеографическая классификация фразеологических единиц, обозначающих корыстолюбие человека, отвечает классификации поведения, принятой в психологии. Семантическое поле украинских фразеологических единиц «Корыстолюбие человека» состоит непосредственно из синонимических рядов.

Ключевые слова: *идеография, фразеологическая единица, корыстолюбие человека, поступок, семантическое поле, синонимический ряд.*

Постановка проблеми. Цілком закономірно, що за останні десятиліття з'явилося чимало праць, присвячених проблемі ідеографічного опису фразеологічного складу мови. Сьогодні, на думку вчених, навряд чи варто ставити перед собою програму-максимум – глобального охоплення й опису в ідеографічному аспекті фразеологічного складу мови в цілому. Доцільніше вирізняти й описувати окремі поняттєві поля, тобто йти не за принципом «згори-вниз», а за принципом «знизу-вгору» [6, с. 16; 12, с. 62]. Виникає проблема систематизувати й описати такі фразеологічні мікросистеми, які раніше залишалися поза увагою дослідників. Тільки так уможлиблюється процес розв'язання важких, суперечливих проблем ідеографічного опису фразеологічного складу мови. Услід за Ю.Ф. Прадідом вважаємо, що істотними недоліками основних схем ідеографічної класифікації як лексичних, так і фразеологічних одиниць (ФО) є те, що «в окремих працях вони задаються «згори – вниз» [Кириллова, 1990, 57-63; Котова, 1990, 67-72; Івченко, 1990, 17-18 та ін.], в інших – будуються на аналізі невеликої кількості матеріалу [Мокиєнко, 1989-2, 222-228 та ін.], недостатньо, а то і зовсім, не враховуються дані таких наукових дисциплін як філософія, психологія тощо» [6, с. 15]. Розвиток науки характеризується, з одного боку, процесом диференціації наукових знань, з другого – інтеграцією, взаємопроникненнях одних галузей знань в інші. Ю.Ф. Прадід зазначає, що «...сучасний етап розвитку наукових знань якраз і характеризується розширенням аспектів вивчення одного й того ж самого об'єкта різними науками, іншими словами один і той самий об'єкт вивчається з більшою спеціалізацією» [5, с. 24]. Фразеологія є досить перспективною з погляду ідеографічних і психосемантичних досліджень.

Актуальність дослідження визначається, по-перше, посиленням в україністиці інтересу до опису окремих фразеологічних мікросистем; по-друге, потребою подальшого вивчення фразеологічних мікросистем української мови, залучаючи до аналізу деякі дані теорій, висновків інших наук.

Мета статті – вирізнити з фразеологічного складу української мови групу фразеологічних одиниць (ФО) на позначення корисливості людини, зробити ідеографічну характеристику цих ФО й описати їх семантичні особливості із урахуванням досягнень сучасної фразеологічної, психологічної та психосемантичної наук.

Основоположником психологічного напрямку в слов'янському мовознавстві був О.О. Потебня [2]. Ідеї цього напрямку в мовознавстві зумовили необхідність утворення маргінальних галузей лінгвістики – психолінгвістики, психосемантики, етнопсихолінгвістики та ін. [4]. У статті використано дані досліджень учених експериментальної психосемантики. Експериментальна психосемантика – порівняно нова галузь вітчизняної психології, яка виникла на початку 70-х років і представлена працями психологів Московського університету. Психосемантика – це галузь психології, але вона має також яскраво виражений міждисциплінарний аспект, тісно пов'язуючись із різними науками, у тому числі з лінгвістикою. Так, у психосемантиці використовують мовний матеріал для дослідження категоріальних структур індивідуальної та суспільної свідомості [дет. про це див. 4]. У свою чергу, мовознавці звертаються до психосемантики, використовуючи результати досліджень психологів для ідеографічного опису фразеологічного складу мови [12, с. 60; 6, с. 9].

У дослідженні використовуємо ієрархічну структуру ідеографічної класифікації фразеологічних одиниць: синонімічний ряд → семантична група → семантичне поле → тематична група → тематичне поле → ідеографічна група → ідеографічне поле → архіполе [6, с. 40; 1, с. 6].

Фразеологічний матеріал переконує, що семантичне поле ФО «Корисливість людини» передається широким діапазоном фразеологічних засобів і складається безпосередньо з синонімічних рядів. Визначено, що в ієрархічній структурі ідеографічної класифікації ФО на позначення корисливості людини відсутня тільки одна ланка (семантична група). Як засвідчують психосемантичні дані [4, с. 305-306], загальне значення семантичного поля ФО «Корисливість людини» включає ознаку нечесності. На думку В.Ф. Петренка, ця ознака «семантично дуже багатопланова та складна. Нечесність полягає в невідповідності індивідуальних цінностей суб'єкта й форм їх реалізації суспільним цінностям і нормам при зовнішній демонстрації визнання цих норм» [4, с. 305-306].

Найчисленнішими синонімічними рядами семантичного поля ФО «Корисливість людини» є:

а) обманути, перехитрити (використовувати іншу людину як засіб для досягнення власних цілей): **забивати / забити баки** [ФСУМ, с. 297]. [Бакаляр (до Мефістофеля):] *Добродію! Ми на старому місці, Але часи, вважайте, в нас нові. Двозначних слів не тратьте без користі, – Розвиднілось у нас у голові. **Забити баки** у дитяти, – це кожен дурень може втяти ...* (Гете, перекл. Лукаша) [ФПМЛ, с. 13]; **замазувати / замазати очі** [ФСУМ, с. 311]. – *Ви не крутіть сюди та туди. Ви мені **очі** не замазуйте обротькою. Одного осла я сам знаю* (О. Ковінька); **відводити / відвести очі** [ФСУМ, с. 116]. *Украде [Тимошко] бувало ... та й підкине другому, щоб від себе **очі одвести*** (Панас Мирний) та ін.;

б) обманути (неправильно інформувати; нав'язувати неправильне уявлення про що-небудь): **замилувати (милити) / замилити очі** [ФСУМ, с. 312]. [Вакуленко:] *Тоді скажіть, Надіє Іванівно, чого він [матрос] так проти течії іде? Чого? [Надія:] Де течія? У нас вода стояча. Кому ви **очі замилуєте?*** (О. Корнійчук); – *А то так. Бо такі як наш Ласій, хіба правду скажуть? – Еге, гляди, щоб не сказав. Він тоді так **очі замилить**, такого наговорить* (Ю. Збанацький); **пускати / пустити в очі дим (пилюку)** [ФСУМ, с. 718-719]. – *Кому ви **дим пускаєте в очі?** Хіба в цьому – в благополучній загальній цифрі – і є всі найзаповітніші інтереси району?* (І. Рябокляч);

пускати / пустити ману [в вічі] [ФСУМ: 719]. *Як же дучалося йому вийти на вулицю, аби піти куди на вечорниці, він зараз пускав їм [парубкам] ману в вічі* (Панас Мирний) та ін.;

в) обманути (обманом поставити кого-небудь в незручне становище): **залишати (лишати), зоставляти** і т. ін.) / **залишити (лишити, зоставити** і т. ін.) **в дурнях** [ФСУМ, с. 310]. *Парубки ззаду реготали. – Молодець Тимошко! Отак зостав панів у дурнях!* (Панас Мирний); **пошити (обути) / шити (обувати) у дурні** [ФСУМ, с. 685]. – *Якщо обдарований, то це ще гірше в нашому ділі! Тупий навряд чи зумів би отаке витіяти, а цей, бач, усіх нас у дурні пошив* (О. Гончар) та ін.;

г) обдурити, перехитрити кого-небудь: **обвести (обкрутити, обернути, обмотати** і т. ін.) / рідше **обводити (обкручувати, обертати, обмотувати** і т. ін.) **круг (кругом, навколо, довкола) пальця (пучки)** [ФСУМ, с. 563]. – *Стою собі та й думаю: а дулі, щоб ви мене круг пальця обвели* (Л. Костенко); **обвести / обводити за ніс** [ФСУМ, с. 563]. – *Ну, чого ви так! – задумливо озвався Марчевський.. – Нащо гарячкувати? Може, й справді нас за ніс обвели, то треба послухати людей. Люди завжди правду кажуть* (Ю. Бедзик) та ін.;

г) хитрувати (вдаватися до неправдивих, нечесних учинків): **підходити (підлазити) з хитрощами** [СФС, с. 135]. *Уранці писар до голови й підліз з хитрощами, не розказуючи нічого, якій йому бешкет Макухівна Ївга зробила* (Г. Квітка-Основ'яненко); **крутити (вертити) хвостом** [СФС, с. 135]. – *А що, взяв? Вертів, вертів хвостом, бісів Супруненко, та й довертівся! Так вам і треба, гаспидські дуки* (Панас Мирний) та ін.;

д) лицемірити: **кривити / покривити (скривити) душею** [ФСУМ, с. 396]. – *А воно, мабуть, правду ви, пане, кажете: щоб не кривити мені душею, оповідаючи про ваші божевільні штучки, треба хоч на одну подивитись* (Сервантес, перекл. Лукаша) [ФПМЛ, с. 146]; **справляти комедію** [ФСУМ, с. 195]. [Вертепник (ударивши Адама по плечу):] *Чого ти став отут, гультаю? Дурно тепер лиш той комедію справляє, хто вішається з горя чи з нудьги* (Мадач, перекл. Лукаша) [ФПМЛ, с. 200] та ін.;

е) морально псувати, підбурювати на негідні вчинки: **збивати (зводити) / збити (звести) з пуття** [ФСУМ, с. 323]. [Крессіда (до Пандара):] *Та ну тебе! Як сам був непутящий, То й інших любиш збити із пуття* (Шекспір, перекл. Лукаша) [ФПМЛ, с. 351]; **підводити (підбивати, підбити) / підвести на гріх** [ФСУМ, с. 631]. [Вертепник:] *Ми зараз починаємо виставу, Комедію веселу і повчальну – Як першу жінку, до новин цікаву, Змій спокусив, а потім вже й вона На гріх підбила свого чоловіка* (Мадач, перекл. Лукаша) [ФПМЛ, с. 97] та ін.;

є) діяти всупереч своїй совісті: **брати / взяти гріх (рідко гріха) на душу на себе** [ФСУМ, с. 49]. ... *Аби вже пан Самсон не брав гріха на душу, бо, каже, гризтиме його сумління...* (Сервантес, перекл. Лукаша) [ФПМЛ, с. 97] та ін.;

ж) утручатися в чужі справи: **встромляти (сунути, пхати) / встромити (втиснути, всунути) [свого] носа ([свій] ніс)** [ФСУМ, с. 156]. *А тут ще отой Папійон, що всюди суне свого носа, показує йому [Анрі] на мигах – а що, мовляв, попало й тобі на горіхи* (Стіль, перекл. Лукаша) [ФПМЛ, с. 276]; **сунути носа до чужого проса** [ФСУМ, 156] та ін.;

з) першим користуватися чімісь здобутками: **збирати вершки [на молоці]** [ФСУМ, с. 323]. – *Я бачу, що ви любите вершки на молоці збирати, – кинув напівжартома Майстренко* (І. Цюпа); **збирати / зібрати сметанку** [ФСУМ, с. 323-324]. – *Я своїм товаром не набиваюсь – він сам за себе говорить. Але глядіть, скажу вам, щоб потім не каялись: хтось сметанку збере, а вам і сироватки не дістанеться* (М. Стельмах) та ін.

Як засвідчують психосемантичні дані, ознака нечесності явно не міститься в таких ФО: **як вареник у маслі купається** й **знімати пінку**, але «до них веде ланцюг

свідомих чи несвідомих висновків: «жити дуже добре» – означає, зрештою, жити за чийсь рахунок» [4, с. 306]. Ознака обману, на думку психологів, також не міститься в ФО *купатися як сир у маслі* і *як вареник у маслі*, але «конотація комфортності, м'якості міститься у всіх чотирьох словах «сир», «масло», «купатися», «вареник», не дозволяючи актуалізуватися ознаці «насильницьке відбирання» цих благ у інших і залишаючи можливою тільки форму обману» [4, с. 306].

и) змінювати ціннісні орієнтири, цілі, завдання. ФО цієї групи передають, на думку дослідників психосемантики, поведінку суб'єкта, пов'язану зі змінами ціннісних орієнтирів, цілей і завдань залежно від життєвих обставин, але на користь самого суб'єкта та зрештою зі шкодою для інших учасників спільної діяльності, у яку цей суб'єкт включений. Ось що пише з цього приводу В.Ф. Петренко: «... Деякий суб'єкт виявляється слабкою ланкою в спільній діяльності за рахунок нестійкості ціннісно-мотиваційної структури його особистості: на нього не можна покластися» [4, с. 306]. Наприклад: *і нашим і вашим* Одночасно комусь одному й другому [ФСУМ, с. 538]. *Полозенко щось хитрує. Хоче бути добреньким – і нашим і вашим* (І. Цюпа); *тримати (держати) ніс (носа) за вітром (по вітру)*. Діяти непослідовно, безпринципно, змінюючи свої переконання і поведінку відповідно до обставин [ФСУМ, с. 897]. *Стратон Стратонович завжди ніс тримав за вітром, як досвідчений засць, що відчув запах вовка чи лисиці на віддалі* (О. Чорногуз) (на основі спостережень за тваринами, яким вітер несе різні запахи [9, с. 123]); *собі на умі*. Думати про власні інтереси, мати свої плани, задуми [ФСУМ, с. 914]. *Він показав себе ще в студентські роки; керувався репутацією хитрої пронози, людини собі на умі ...* (О. Бойченко); *[і] над копійкою труситься*. Дуже скупий, ненажерливий [ФСУМ, с. 901]. *Та він такий, що й над копійкою труситься* (українське прислів'я) та ін.

На думку дослідників психосемантики, ФО *і нашим і вашим, ніс тримав за вітром, собі на умі, й над копійкою труситься* передають відсутність у суб'єктів «деяких надіндивідуальних «трансцендентальних» цінностей, які стоять вище безпосередніх прагматичних цінностей і які зумовлюють стійкість поведінки людини та її кооперацію з іншими людьми в ситуаціях, коли спільна діяльність вимагає стати вище егоїстичних і егоцентричних інтересів» [4, с. 306]. Трансцендентальний (нім. *transcendental*, від лат. *transcendens* – який виходить за межі) – 1) у схоластиці – який являє собою найзагальніше поняття [8, с. 585]. Егоцентризм (від лат. *ego* – я і *центр*) – 2) *негативна* риса характеру, що полягає в крайньому індивідуалізмі, *егоїзмі* [8, с. 186]. Егоїзм (франц. *egoïsme*, від лат. *ego* – я) – моральний *принцип* і *негативна* риса характеру, що полягають у нехтуванні інтересами суспільства й інших людей заради особистих інтересів [8, с. 186].

Отже, ідеографічна класифікація ФО на позначення корисливості людини відповідає класифікації поведінки, прийнятій у психології. Семантичне поле ФО «Корисливість людини» складається безпосередньо з синонімічних рядів. Найчисленнішими синонімічними рядами є: а) обманути, перехитрити (використовувати іншу людину як засіб для досягнення власних цілей); б) обманути (неправильно інформувати; нав'язувати неправильно уявлення про що-небудь). Дослідження окремих фразеологічних мікросистем внесе корективи щодо розширення та поглиблення арсеналу методичних засобів психосемантики в галузі психології особистості.

Перелік умовних скорочень

СФС – Коломієць М.П. Словник фразеологічних синонімів / М.П. Коломієць, Є.С. Регушевський – К.: Радянська школа, 1988. – 200 с.

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови: В 2 кн. – К.: Наукова думка, 1993. – Кн. 1-2.

ФПМЛ – Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: словник-довідник [уклад. О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк]. – К.: Довіра, 2002. – 735 с.

Список літератури

1. Грозян Н.Ф. Фразеологічна мікросистема «Поведінка людини» в українській мові (ідеографічний і аксіологічний аспекти): автореф. дис. на здобуття вч. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.02 «Українська мова» / Н.Ф. Грозян. – Дніпропетровськ, 2003. – 20 с.
2. Наукова спадщина О.О. Потебні і сучасна філологія. – К.: Наукова думка, 1985. – 247с.
3. Основи психології : підручник / [за заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця]. – 4-те вид., стереотип. – К.: Либідь, 1999. – 632 с.
4. Петренко В.Ф. Основи психосемантики: Учебное пособие. – М.: МГУ, 1997. – 400 с.
5. Прадід Ю.Ф. Вступ до юридичної лінгвістики: навчальний посібник [за ред. чл.-кор. АПрН О.Н. Ярмаша] – Сімферополь: Доля, 2002. – 104 с.
6. Прадід Ю.Ф. Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень) / Ю.Ф. Прадід. – К.; Сімферополь, 1997. – 252 с.
7. Селіванова О.О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд) / О.О. Селіванова. – К.: Фітосоціоцентр, 1999. – 148 с.
8. Словник іншомовних слів / [уклад.: С.М. Морозов, Л.М. Шкарапуца]. – К.: Наукова думка, 2000. – 662 с.
9. Ужченко В.Д. Фразеологічний словник української мови / В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко – К.: Освіта, 1998. – 224 с.
10. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Українська енциклопедія, 2000. – 752 с. 23.
11. Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: словник-довідник [уклад. О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк]. – К.: Довіра, 2002. – 735 с.
12. Эмирова А.М. Русская фразеология в коммуникативном аспекте / А.М. Эмирова. – Ташкент: ФАН, 1988. – 91 с.

Грозян Н. Ф. Ідеографічний і психосемантичний аспекти відображення корисливості людини (на українському фразеологічному матеріалі) // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія «Філологія. Соціальні комунікації». – 2014. – Т. 27 (66). № 1. Ч.1 – С.55-60

Досліджуються питання семантичної й ідеографічної класифікації фразеологічних одиниць на позначення корисливості людини з урахуванням досягнень сучасних фразеологічної, психологічної наук та експериментальної психосемантики. Виявлено, що ідеографічна класифікація фразеологічних одиниць на позначення корисливості людини відповідає класифікації поведінки, прийнятій у психології. Семантичне поле українських фразеологічних одиниць «Корисливість людини» складається безпосередньо з синонімічних рядів.

Ключові слова: ідеографія, фразеологічна одиниця, корисливість людини, вчинок, семантичне поле, синонімічний ряд.

Поступила до редакції 08.05. 2014 р.

Grozyan N. F. **Ideographical and psychosemantical aspects of «mercenary spirit of a person» (based on the ukrainian phraseology)** // *Scientific Notes of Taurida V. I. Vernadsky National University. – Series: Philology. Social communications. – 2014. – Vol. 27 (66). No 1.1 – P.55-60*

A semantic and ideographic classification of phraseological units denoting human mercenary is studied in the article considering the achievements of modern phraseological, psychological sciences and experimental psychosemantics. The hierarchical structure of phraseological units ideographic classification offered by Y.F. Pradid is used in the research: synonymic range → semantic group → semantic field → thematic group → thematic field → ideographic group → ideographic field → archifield. Phraseological material demonstrate, that semantic field of phraseological units denoting “Human mercenary” represent by wide diapason of phraseological means and consist in synonymic ranges. Identified the most numerous synonymic ranges: cheat, outwit (use another person as a mean to achieve own goals. Example: забивати / забити баки; замазувати / замазати очі); deceive (misinform; impose misconception about anything. Example: замилувати (милити) / замилити очі; пускати / пускати в очі дим (пилюку)). The analyzed material shows that hierarchical structure of phraseological units ideographic classification denoting human mercenary only one chain (semantic group) is missing. As the psychosemantic data show the general meaning of semantic field of phraseological units denoting “Human mercenary” involve the meaning of dishonesty.

Key words: ideography, phraseological unit, mercenary spirit of a person, action, semantic field, synonymic range.